

Kung Eriks nyordning?

Spår efter samhällsorganisation i vikingatidens
Uppland

MATS G. LARSSON

Torgny Lagman rådde honom att mycket förbättra lagarna för folket och införa god mannrätt samt påbjuda vilka vapen och härkläder varje bonde skulle äga. Han skulle också låta påla farleden till Uppsala så att inga skepp skulle kunna segla där.

Så löd det råd sveakungen Erik Segersäll fick då hans brorson Styrbjörn Starke närmade sig Uppsala med en väldig vikingaflotta någon gång i slutet av 900-talet om man skall tro Styrbjörns saga i den isländska Flatöboken.

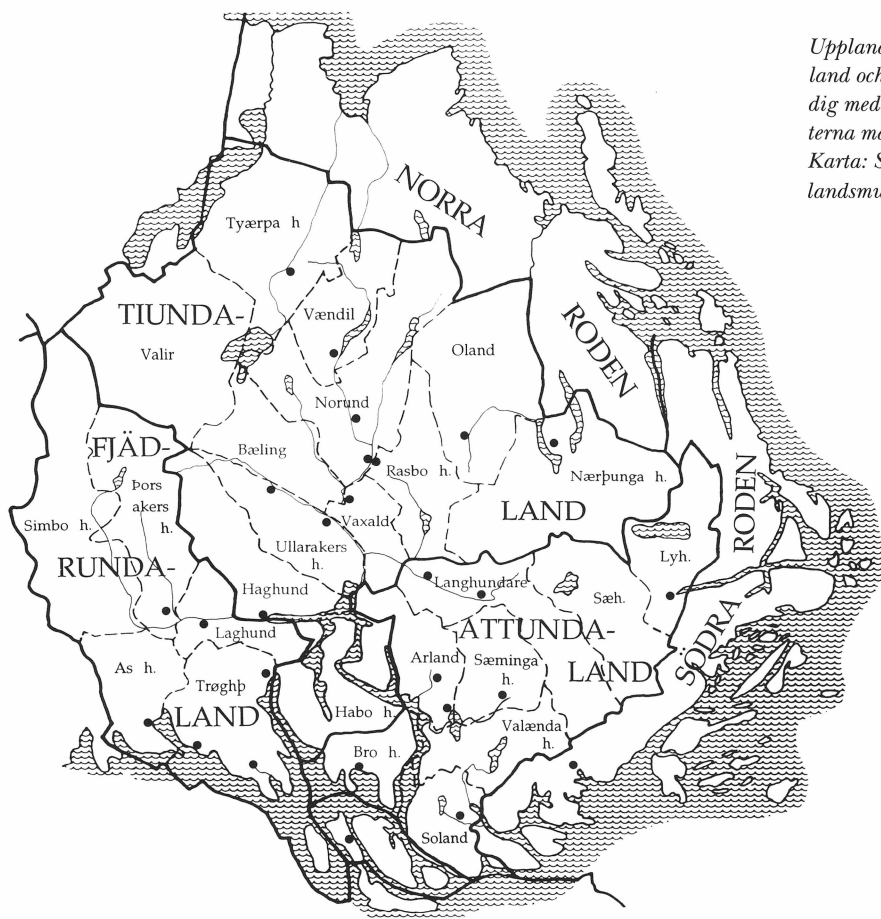
Det är förstås omöjligt att de åtgärder som beskrivs här skulle ha kunnat medhinnas när faran just stod för dörren och fienden väntades vilket ögonblick som helst. Men kanske kan det trots detta ligga mer i uppgiften än man tror, och kanske har ett dunkelt minne från Erik Segersälls tid faktiskt levt kvar i denna av många forskare så ringaktade saga.

Just krigs- och rättsväsende är vid sidan om religionsutövningen de företeelser med vilka den äldsta kungamakten i första hand brukar förknippas. Men det är först från Erik Segersälls tid vi börjar kunna se tydliga spår efter en övergripande organisation inom dessa områden. Dessa spår kan iakttagas i en mängd olika material som överlevt tidens tand fram till våra dagar: fornlämningar, ortnamn, runinskrifter och dokument från medeltiden, bland annat landskapslagarna från slutet av 1200-talet och början av 1300-talet.

Fjädrundaland, Tiundaland och Attundaland

Uppland var under tidig medeltid ingen enhet utan bestod av kustområdet Roden och tre så kallade folkland: Fjädrundaland, Tiundaland och Attundaland. Dessa var indelade i rättsliga och administrativa distrikt som kallades hundaren, senare härad. En gemensam lag för hela landskapet infördes först när kung Birger Magnusson stadfäste Upplandslagen år 1296.

De tre folklanden är tidigast kända i en latinsk text från

Upplands indelning i folkland och hundaren under tidig medeltid. De svarta punkterna markerar husaby-orter. Karta: Stig Sundgren, Upplandsmuseet.

omkring 1120. Två av dem nämns också i en redogörelse från en gränsläggning mellan Sverige, Norge och Danmark som kan ha skett vid mitten av 1000-talet. Ordet *folk* i beteckningen på de tre landen kan sannolikt i sin äldsta betydelse tolkas som »skara av krigare». De märkliga namnen på de olika landen är grundade på att de innehöll fyra, tio respektive åtta *hund*, ett ord som betecknat en grupp om hundra (100 eller 120). Man har vanligen räknat med att det gällt krigare av något slag, men ibland också antalet gårdar i respektive område.

Begreppet *hundare* anses av språkforskare vara en yngre motsvarighet till *hund*, och antalet hundaren i de olika folklanden överensstämmer också ganska väl med de förväntade – Attundaland har åtta, Tiundaland tolv (tidigare möjligen tio) och Fjädrundaland fem.

Fornlämningarna talar

De mellansvenska landskapen är unika genom att de synliga fornlämningarna bevarats i så hög grad mitt i odlingsamhället. På moränkullar och åkerimpediment intill de uppländska byarna ligger fortfarande gravfält med högar och stensättningar från främst yngre järnåldern (ca 500–1050 e Kr) och vittnar om bebyggelsens ursprung under forntiden, och de otaliga runstenarna invid samma byar står ibland fortfarande vid ägogränser som gäller än idag. Med hjälp av fornlämningarna kan vi alltså få en bild av bebyggelsen under forntiden, speciellt den som fanns strax innan man under 1000-talets lopp började begrava de döda på kyrkogården i stället för på gårdsgravfälten. Storleken på dessa gravfält ger också en indikation om när bebyggelsen uppstått. Antalet gravar kommer nämligen att bero dels på hur många människor som bott på platsen, dels på hur länge den varit bebodd. Om vi antar att de flesta av hushållen inte skilt sig anmärkningsvärt mycket vad avser storlek kommer gravantalet alltså att avspegla hur lång tid som gått från det man först började begrava sina döda vid gården till forntidens slut.

Tack vare de detaljerade uppgifterna om gravfält av olika typer som tagits fram vid fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan har forskare kunnat göra översikter över den

fortida bebyggelsen i Mellansverige, och det är med hjälp av sådana översikter man kan få en uppfattning också om åldern på de uppländska folklanden. Även om vi inte säkert vet vilka hundratals deras namn syftar på bör man nämligen kunna räkna med att antalet i fråga varit mer eller mindre proportionellt mot antalet enskilda bebyggelser – av arkeologer vanligen kallade »bebyggelseenheter» – inom de olika områdena. (Det råder delade meningar om huruvida bebyggelsen vid forntidens slut bestått av byar eller ensamgårdar, men mycket tyder på att det senare ofta varit fallet, även om uppskiftningen till byar kan ha påbörjats till en del.)

Forntida proportioner

Vid den tid namnen uppstått borde alltså antalen bebyggelser i Fjädrundaland, Tiundaland och Attundaland förhålla sig ungefär som 4:10:8. Detta visar sig också i stort sett vara fallet om man räknar samtliga bebyggelser med gravfält av yngre järnålder.

Vid många uppländska gårdar ligger gravfält och vittnar om bebyggelsens anor från forntiden. Ekeby, Lena socken. Foto: Tommy Arvidsson, Upplandsmuseet.

derstyp i respektive folkland (tabell 1). Den bild man då får av bebyggelsen motsvarar ungefär förhållandena vid forntidens slutskede, d v s övergången mellan vikingatid och medeltid.

Om man däremot ser på proportionerna mellan folklanden när man inräknar också senare tillkomna bebyggelser, i första hand medeltida, blir förhållandet annorlunda – avvikelserna från de förväntade värdena blir avsevärt större. Om man i stället utgår från de bebyggelser som har så stort antal gravar i sina gravfält att de bör ha tillkommit ett par sekler före forntidens slut blir proportionerna också helt andra än de förväntade.

Det verkar med andra ord bara ha varit i vikingatidens slutske- de det fanns befolkningsmässiga förutsättningar för att folk- landsnamnen skulle motsvaras av verkliga förhållanden. Efter- som namnen är så enhetligt uppbyggda och knappast kan ha uppstått som folkliga benämningar på de olika områdena talar alltså det mesta för att de är resultatet av en administrativ indelning eller reglering som gjorts någon gång i forntidens slutske- de. Den bör då rimligtvis ha gjorts ett antal decennier före 1000-talets mitt, eftersom folklandsnamnen av de skriftliga källorna att döma då verkar ha varit väl etablerade. De områden som fått dessa mycket speciella namn kan förstas ha utgjort någon form av distrikt betydligt tidigare, men de namn de då kan ha haft har i så fall helt trängts undan av de nya administrati- va beteckningarna och är fullständigt okända för oss.

Tabell 1. Storleksförhållandet mellan antalen bebyggelseenheter i de tre uppländska folk- landen

Folkland	Antal hund	Antal forntida beb. enh.	Storleks- förhåll.	Antal beb. enh. med > 60 grav.	Storleks- förhåll.	Samtliga beb. enh.	Storleks- förhåll.
Fjädrundaland	4	287	3,9	33	1,7	735	5,0
Tiundaland	10	684	9,4	181	9,1	1 530	10,5
Attundaland	8	628	8,6	225	11,3	940	6,5
Summa	22	1 599	21,9 ¹	439	22,1 ¹	3 205	22,0

¹ På grund av avrundningsfelen i de enskilda värdena blir summan här inte exakt 22.

Folk i vapen?

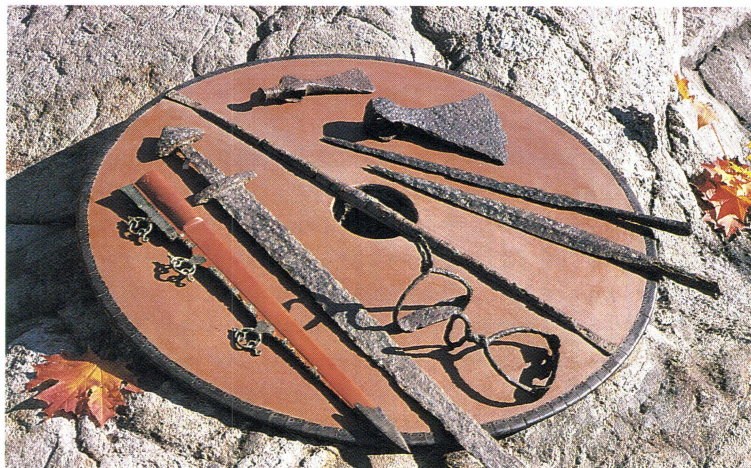
Vad kan det då ha varit för nyordning som införts vid denna tid och vad var det för hundratal folkländsnamnen gällde? Vi vet att det inom det folkländsindelade området måste ha funnits $4 + 10 + 8 = 22$ sådana av företeelsen ifråga, det vill säga totalt 2 200 eller 2 640 beroende på om man räknar hundratalet som 100 eller 120. Som vi kan se av tabellen är antalet bebyggelser betydligt lägre än så, och även om vi måste räkna med ett visst bortfall på grund av bortodlade fornlämningar är det ändå inte troligt att de varit tillräckligt många.

Men om man i stället ser på grundbetydelsen av ordet *folk*, det vill säga »krigsfolk», »krigarskara» blir bilden en annan. Siffrorna skulle i så fall kunna motsvara antalet vapenföra män i området, det vill säga de män som enligt landskapslagarna skulle stå i alla utskylder till konungen och vara försedda med en viss stadgad beväpning. Denna beväpning kallades folkvapen och bestod på medeltiden av svärd eller yxa, järnhatt, sköld, brynja eller harnesk och båge med tre tolfte pilar. Uppbådet av alla sålunda beväpnade män för försvar av det egna området kallades enligt vissa landskapslagar för landvärn.

Skyldigheten att bära fulla folkvapen och stå i alla utskylder till konungen inträdde givetvis först sedan man uppnått en viss ålder och gällde sedan tills man blev för gammal. Detta nämns i förbigående i Upplandslagens Manhelgdsbalk utan att några åldersgränser anges. Uppgiften kompletteras av Konungabalkens stadgande att utskylderna skulle fullgöras från det man fyllt 20 år till dess man blev befriad av konungen. Vid vilken ålder det sistnämnda brukade ske anges inte, men kanske är 60 år en rimlig uppskattning. En spännande jämförelse i sammanhanget är Snorre Sturlassons uppgifter i Heimskringla om att endast män som var mellan 20 och 60 år tilläts vara med på Olaf Tryggvasons skepp Ormen Långe. Ett undantag gjordes dock för den efter slaget vid Svolder så berömda bågskytten Einar Tambarskjelve, som bara var 18 år och »ännu inte ansågs för full karl».

Hur många män i den aktuella åldersgruppen fanns då i folkländen? Några exakta uppgifter går givetvis inte att ge, men

Endast vissa av de folkvapen som omtalas i medeltidslagarna brukar återfinnas i vikingatida gravar. Någon hel hjälm från vikingatiden har överhuvudtaget aldrig hittats i Sverige. Gravfynd från Birka med delvis rekonstruerad sköld. Foto: Lars Holmblad, Statens Historiska museum.

däremot mer eller mindre kvalificerade uppskattningar. Enligt olika befolkningsberäkningar grundade på gravmaterial utgjorde män i den aktuella åldern bara en liten del av befolkningen i det forntida samhället, troligen mindre än en femtedel. Vi känner förstås inte heller folkmängden i Uppland under den aktuella tiden med någon nämnvärd säkerhet, men man brukar anta att det i genomsnitt bott omkring åtta personer på varje gård. Med det antal forntida bebyggelser folklanden omfattade skulle det beräknade antalet vapenföra män då uppgå till omkring 2 500 och alltså överensstämma väl med de 22 *hund* som fanns i samma område. Namngivningen av folklanden vid slutet av vikingatiden verkar alltså kunna ha skett i samband med en reglering av skyldigheten att ställa upp med fulla vapen när kungen utlyste landvärn.

Konungens ledung

Det är i landskapslagarna vi också har de mest detaljerade uppgifterna om den sjömilitära organisationen under medeltiden. Den kallas ledung, ett ord som brukar översättas med »härtåg till sjöss», men som i första hand används om kungens rättigheter att kräva krigskepp med beväpnade roddare av bönderna samt om organisationen bakom detta. Tyvärr hade denna

tjänsteskyldighet på landskapslagarnas tid börjat övergå till skatter i natura och penningar, vilket gör att uppgifterna måste tolkas kritiskt och med försiktighet när man vill utläsa äldre förhållanden. Vissa forskare går till och med så långt att de hävdar att hela företeelsen är ett medeltida påfund som givits en utformning som gammal sedvänja för att man lättare skulle få bönderna att acceptera skattebördorna. Det måste dock anses i högsta grad osannolikt att man vid det tillfälle lagarna fastställdes skulle kunna gå ut till tingsmenigheten och mot bättre vetande påstå att det rörde sig om urgamla traditioner om så inte varit fallet. Men fränsett detta så talar det arkeologiska materialet också ett helt annat språk när det ses i samband med de medeltida källorna.

Ledungens minsta enhet var den enskilde roddaren, som med viss stadgad beväpning skulle infinna sig vid skeppet när sjötåget utlystes av kungen. Hans plats i skeppet kom att få namn efter det band som säkrade åran vid årtullen, den så kallade hamnan. Detta namn blev också beteckningen på den grupp gårdar som ansvarade för att en roddare ställde upp när så krävdes; en skyldighet som gick i turordning mellan männen inom hamnan. Hamnorna var i sin tur grupperade i skeppslag under befäl av en styrman. Tyvärr framgår det inte klart av någon landskapslag hur många hamnor det gick på ett skeppslag under medeltiden, och vi vet därför inte säkert hur många roddare det fanns på ett skepp.

Hamneindelningen kom efterhand att förlora sin betydelse, och endast i några få områden är hamnorna kända från senare dokument. Det gäller Väla, Vendels och Trögds härader i Uppland samt delar av Västmanland och Närke. Men trots att uppgifterna är sporadiska ger de ändå vissa indikationer angående hamneindelningens ålder.

Varje hamna hade under medeltiden ett namn, vilket motsvarade namnet på en av byarna inom den. Sannolikt har detta namn följt med sedan hamnan uppstod eller åtminstone sedan den fick den utformning den har i källorna ifråga. Den bebyggelse som namngivit hamnan måste alltså ha funnits när hamnan bildades. Genom att närmare studera dessa bebyggelser kan man därmed också få en uppfattning om hamnornas ålder.

Årtull med hamna.

Medeltida och forntida indelning

Det visar sig att de namngivande byarna i vissa områden till största delen saknar gravfält och inte skiljer sig från bebyggelsen i sin helhet vad avser fornlämningsbild, vilket tyder på att de inte är forntida och på att åtminstone den senaste hamneindelningen har gjorts först under medeltiden. Detta gäller i första hand Närke och västra Västmanland, trakter med en stor medeltida kolonisation där befolkningstillväxten gjorde det helt nödvändigt med en omreglering. Om det funnits en äldre indelning här så kan den alltså inte spåras i det medeltida materialet.

Även i Uppland finns trakter där hamneindelningen gjorts under medeltiden. Detta gäller främst Tegelsmora socken i Vendels härad, som helt saknar forntida bebyggelse, och de under medeltiden koloniserade delarna av Våla härad. Men i Vendels socken, den forntida bygden i Våla och i hela Trögds härad är bilden en helt annan. Här har upp emot 90 % av de namngivande byarna runstenar eller gravfält från yngre järnåldern. Denna stora andel överstiger markant vad som slumpvis kunde väntas för samma områden, eftersom endast omkring två tredjedelar av bebyggelsen i sin helhet är forntida. Om hamneindelningen gjorts ett stycke in på medeltiden borde det därför ha funnits betydligt fler namngivande byar utan gravfält.

Även ortnamnen på byarna ifråga avviker från bebyggelsen i sin helhet – det är de forntida slutlederna -inge, -sta och -by som dominerar. Men den i särklass vanligaste bland dessa är -by, som i första hand brukar dateras till slutet av den förhistoriska tiden. Och samma indikation ges av storleken på gravfälten vid de namngivande bebyggelserna (som nämnts ovan ger ju gravantalet en antydning om bebyggelsens ålder). Det visar sig nämligen att det inte är byarna med de allra största gravfälten som dominerar, det vill säga de äldsta. En betydande del av de forntida namngivande bebyggelserna har i stället bara mindre gravfält. Men det finns en brytpunkt vid ca 20 gravar – mellan 80 och 90 % av byarna ifråga visar sig ha flera gravar än så. Här skiljer de sig tydligt från den forntida bebyggelsen i stort i samma områden, där bara omkring 50–65 % har flera än 20 gravar. Detta är också just den bild man kunde vänta sig om hamnorna

bildats något sekel eller halvsekel före vikingatidens slut, det vill säga omkring slutet av 900-talet, med hänsyn tagen till bortodling av fornlämningar och vissa omregleringar av hamneindelningen.

Erik Segersäll organisatören?

Även om vi inte kan vara helt säkra finns det alltså tecken på att det kan ha varit just Erik Segersäll, sveakonung under andra hälften av 900-talet, som organiserat såväl ledungen som folklandsindelningsen. Eftersom den sistnämnda också verkar kunna ha ett samband med bestämmelserna om folkvapen skulle vi alltså kunna ge Flatöboken rätt när den säger att det var han som bestämde vilka vapen och härkläder varje bonde skulle äga.

Erik var i gott sällskap om det var han som lät införa denna organisation. I Norge brukar den nästan samtidige Håkon den gode, som torde ha styrts fram till ca 960, ses som upphovsman till såväl ledungsorganisationen som bestämmelserna om folkvapen. De isländska sagorna säger att han ofta ansåg sig ha för lite folk när han skulle ut på krigståg och att han därför indelade landet i fylken och skeppsredor och bestämde att varje fri och frisk man skulle äga sköld, lans och huggvapen. Som bekräftelse på dessa uppgifter börjar den norska ledungen också framträda i de isländska skaldedikterna vid slutet av 900-talet.

Det finns också andra tecken på Erik Segersälls administrativa insatser. När man för några år sedan grävde ut en del av Sigtuna fann man att staden redan i sin äldsta fas hade en reglerad bebyggelse som måste ha anlagts av någon som hade resurser att organisera ett sådant företag, troligen kungen. Dateringar av trävirket från denna äldsta bebyggelse visar vidare att staden har anlagts någon gång på 970-talet, det vill säga just under Erik Segersälls regeringstid. Liknande dateringar, men för det mesta närmare år 1000, har gjorts på trävirket i de äldsta spärrarna i Norrström i Stockholm, vilka anlagts för att skydda Mälaronrådet och troligen främst Sigtuna mot angrepp sjövägen – kanske ligger det faktiskt något bakom Flatöbokens text även här.

Första sidans illustration till konungabalken i *Upplandslagen*. Tionde flocken börjar med orden; "Nu bjuder konungen ut lid och ledung...". Handskrift i Uppsala universitetsbibliotek.

Roddare och skeppslag

Enligt *Upplandslagen* skulle ledungen utgå med fyra skepp per hundare. Hamnorna behandlas i denna lag i första hand som fredstida uppbördsområden för erläggandet av den så kallade skeppsvisten i natura, vilken ursprungligen motsvarade den färdkost som skulle ha krävts om flottan verkligen hade löpt ut. Några skeppslag omtalas däremot inte, till skillnad från i *Väst-*

mannalagen och Södermannalagen. En analys av Upplandslagens ledningsbestämmelser visar att de sannolikt avspeglar yngre förhållanden än Södermannalagens. Detta är troligen resultatet av en ändring i samband med det medeltida införandet av en skeppsvist i reda penningar från hundaret – 40 mark per skepp. Vid den tiden hade utskylden också börjat tas ut efter jordens värde i markland i stället för efter det gamla mantalet.

Äldre forskare har ofta utgått från Upplandslagens bestämmelser och försökt ta reda på hur många hamnor som ursprungligen funnits i varje hundare. Eftersom hamnorna alltid visat sig vara relativt få och man förutsatt att hundaret var ett distrikt varifrån hundra ledungsroddare utgått blev man tvungen att förutsätta flera roddare per hamna; något som direkt strider mot landskapslagarnas uppgifter och begreppets språkliga innebörd. En idealbild av 24 hamnor per hundare och fyra man per hamna har utmålats, vilket med fyra skepp skulle ge 24x4 roddare plus fyra styrmän, alltså exakt 100 man.

Tyvärr förefaller de verkliga förhållandena ha varit betydligt mer komplicerade än så. Hundarena som geografiska distrikt är mycket varierande vad avser forntida befolkning, och de bevarade uppgifterna om hamneantalen ger heller aldrig någon indikation på bestämda antal per hundare. I Uppland varierar de mellan 11 och 33, och i Södermanland – där man inom en stor del av landskapet inte känner hamnorna till namnet men väl till antalet – mellan 17 och 45. Liknande förhållanden råder i Västmanland. Södermannalagens mer ålderdomliga bestämmelser om ledungen säger heller ingenting om något samband mellan hundaret och ledungen; endast skeppslag och hamnor omtalas. (Skeppslaget lever också kvar i det uppländska kustområdet Roden, men är där i de flesta fall sannolikt en yngre företeelse.)

Den enda systematik olika forskare kunnat spåra vad avser hamnorna är att de i såväl Uppland som de andra mellansvenska landskapen verkar förekomma i grupper om tolv och att det på vissa håll finns så kallade fjärdingar om tre hamnor. Mycket tyder på att det just är de gamla skeppslagen som framträder på detta sätt och att dessa i själva verket inte hade något direkt samband med det medeltida hundaret. Tolv hamnor – och

följaktligen lika många roddare – per skeppslag är också den gruppering som närmast överensstämmer med de bestämmelser i Södermannalagen som säger att böterna för en hamna som uteblir från utbjuden ledung är 3 mark, för en fjärding 10 mark, ett halvt skeppslag 20 mark och hela skeppslaget 40 mark.

Trots att det inte går att finna någon enhetlighet i antalet hamnor eller skepp från varje hundare måste vi ändå räkna med att man av rättvisekäl strävat efter att ta ut ett bestämt antal roddare från varje *hund* i dess numerära betydelse »hundra vapenföra män». Hur stor andel som deltog kan inte avgöras med någon större säkerhet, främst beroende på att hamneindelingen inte är känd annat än i en liten del av Uppland. Men befolkningsunderlaget för de kända hamnorna, i medeltal drygt 3 forntida bebyggelseenheter per hamna, ger ändå en viss ledning. Det visar att bara en mindre del av de vapenföra männen behövt ställa upp vid ledung till skillnad från vid det allmänna uppådet vid landvärn. Varje numerärt *hund* har alltså utrustat betydligt färre än hundra roddare. Förhållandet överensstämmer väl med det norska ledungssystemet, där man tolkat de äldsta bestämmelserna så att tre gårdar skulle utrusta en roddare.

Styrmän med små skepp

Vi får alltså i första hand tänka oss att ledungsskeppen framförts av tolv roddare plus styrman, alltså totalt tretton man. Till detta kan enligt vissa uppgifter i landskapslagarna ha tillkommit en eller ett par »stamboar»; män som haft sin plats i skeppets förstam. Hur dessa rekryterades och vilken uppgift de haft framgår inte av lagarna, men möjligen kan de ha fungerat som utkikar, samtidigt som de kunde försvara skeppet framifrån och därmed försvåra äntring.

Anledningen till att de mellansvenska ledungsskeppen varit så små kan ha varit behovet att ro och dra dem längs de smala och grunda vattenleder man varit tvungen att följa för att ta sig ut till Mälaren och Saltsjön. Exempel på skepp med upp till tolv roddare som varit lämpade för sådana färder finns också bland fynden i de välkända båtgravfälten i Vendel och Valsgärde, bägge belägna i anslutning till Fyrisån och dess biflöden.

Vissa forskare har antagit att man också haft en grupp avbytare på skeppen, vilket skulle ha ökat besättningen avsevärt. Att det behövts viloperioder för roddarna är förstås obestriddigt, men praktiska försök har visat att detta kan lösas mycket bra utan särskilda avbytare. Hälften av roddarna, antingen varannan eller de som har sina platser i en viss del av skeppet, får helt enkelt vila på sina roddarplatser medan de andra ror. Det har visat sig att farten inte avtar i så stor utsträckning som man skulle kunna tro, samtidigt som själva bytet kan göras helt utan tumult och avbrott i rodden. När man behöver hålla högsta möjliga fart sätts förstås alla roddare in, och man utnyttjar då *hela* den besättning skeppet är byggt för att bära.

Styrmannen, som hade sin plats vid styråran i aktern på skeppet, var också dess befälhavare. Hövdingaskapet ifråga innehades säkerligen av framstående män i bygderna, och det är inte omöjligt att det också gick i arv. På landskapslagarnas tid hade styrmannen en speciell ställning i det territoriella skeppslaget, och också på 1000-talet kunde den hedrande titeln användas även då innehavaren var hemma på land. Detta framgår tydligt av några uppländska runstenar, bland annat en vid Fjuckby i Ärentuna socken och en som nu står i universitetsplanteringen i Uppsala:

Ljut styrman (*styrmaðr*) reste denna sten till minne av sina söner. Den hette Åke som förgicks utomlands. Han styrde skeppet, han kom till Greklands hamnar, han dog hemma . . .

Vigmund lät hugga stenen till minne av sig själv, den skickligaste av män. Gud hjälpe Vigmund styrmannens (*styrmanns*) själ. Vigmund och Åfrid högg minnesmärket medan han levde.

Den senare stenen har hunnit vara med om åtskilligt sedan den stolte Vigmund lät resa den vid hemgården Örby i Rasbo socken; både medaljutdelning vid en världsutställning i Paris och tre decenniers vistelse på botten av Le Havres hamnbassäng.

Skeppshus och samlingsplatser

Norska medeltida lagar stadgar noga hur bönderna i skeppslagen skulle bygga hus, så kallade naust, för förvaring av ledungsskeppet under den tid det inte låg i vattnet, och lämningar

efter båthus har också hittats på flera ställen i Norge. De orter där skeppen låg var viktiga samlingsplatser, och det var här den manliga befolkningen skulle möta upp även när allmänt uppbåd till landvärn utlystes. I de svenska landskapslagarna behandlas inte detta, och man har endast hittat ett fåtal lämningar efter forntida förvaringsplatser för skepp. Inte heller ortnamnen i det folklandsindelade området av Uppland ger några tydliga ledtrådar till var man kan ha förvarat skeppen. Ett antal belägg med anknytning till skepp av typen *Skeppsgärdet*, *Skeppängen* eller *Snäckviken* finns visserligen, men någon klar systematik går inte att spåra i dessa namn.

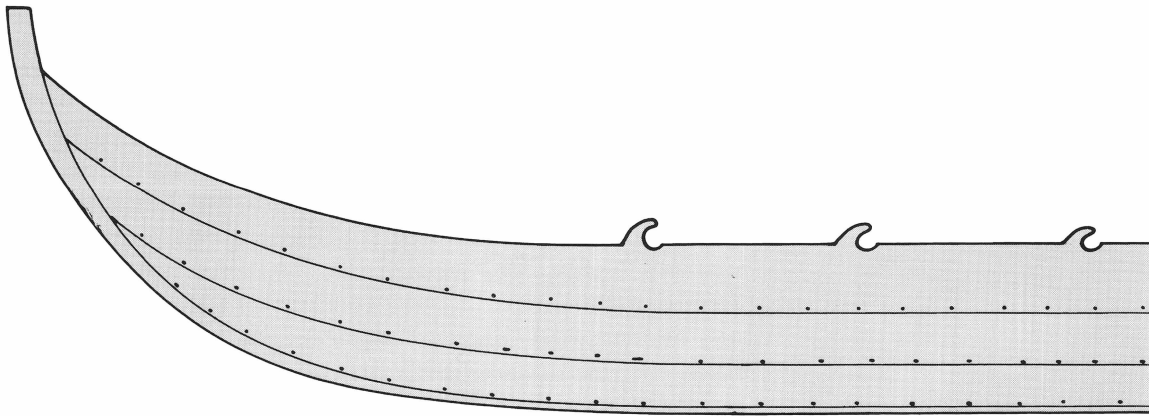
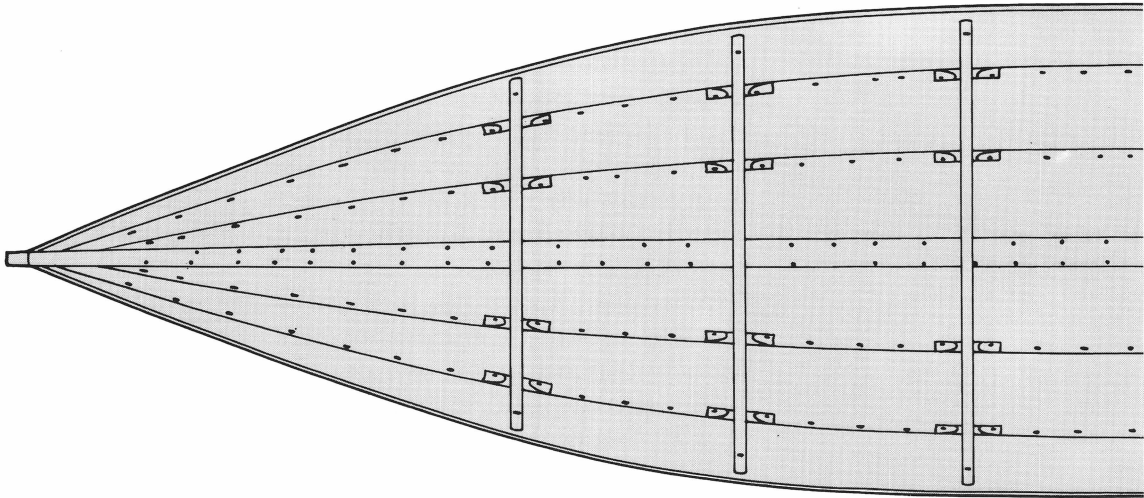
Ända måste båthus, på fornsvenska *skiphus*, ha funnits för såväl ledungsskepp som andra farkoster – var och en som har en träbåt vet att man inte lämnar den utsatt för regn och snö och allra minst vårsolens obarmhärtiga strålar utan skydd av något slag. De sentida motsvarigheterna till de forntida roddskeppen, Dalarnas kyrkbåtar, dras av detta skäl också idag upp för att förvaras i långsträckta byggnader en bit upp på land. Olaus Magnus säger i sin *Historia om de nordiska folken* från 1555:

I gamla tider var det vanligt att varje landskap, även de som ej nådde fram till havet, höll sina skepp jämte allt deras tillbehör förvarade i någon säker hamn vid kusten, ofta nog i täckta skjul på själva stranden, såsom jag själv haft tillfälle att iakttaga på Norges och även Sveriges kuster.

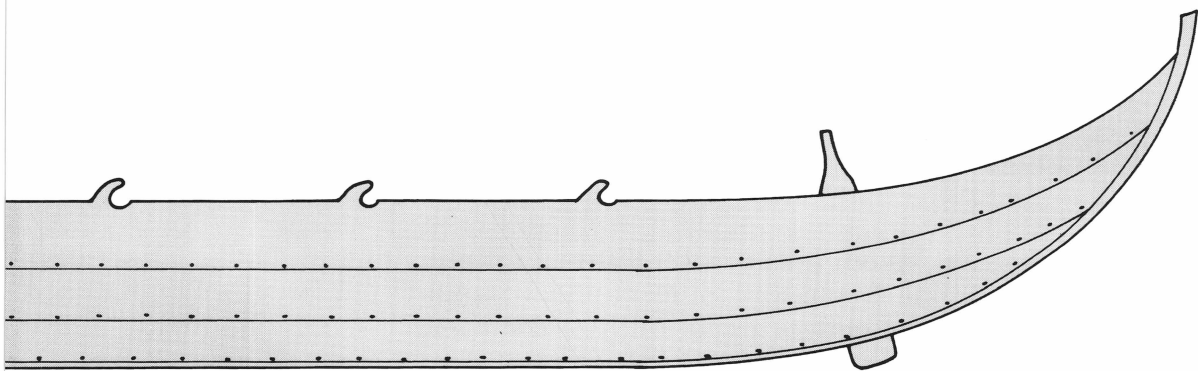
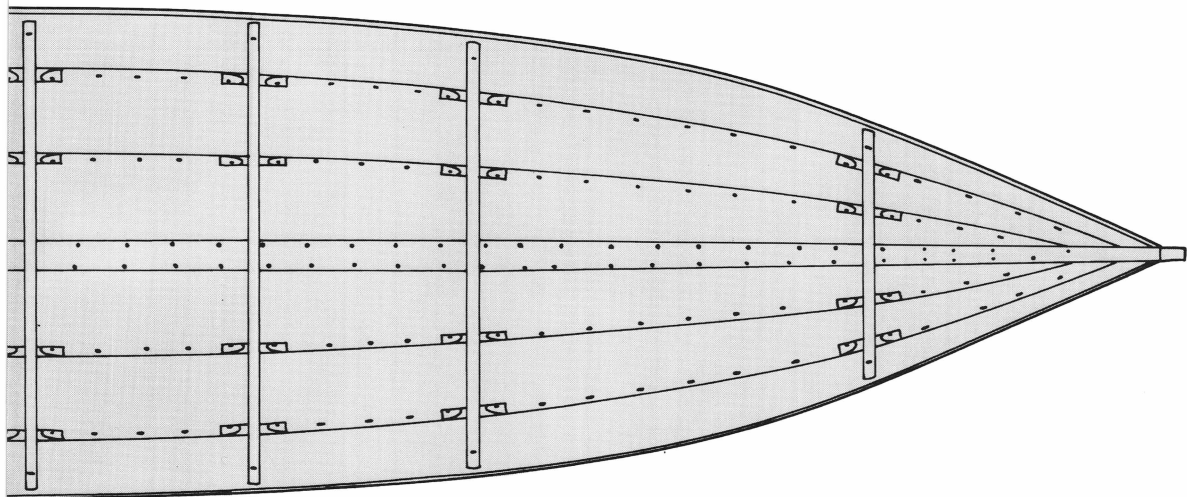
Kanske beror avsaknaden av båthusfynd i Sverige på att såväl skeppen som skjulen var betydligt mindre här och att de sistnämnda inte byggdes med de kraftiga stenfundament som var vanliga i Norge. Men platsen där ledungsskeppet låg måste liksom i vårt grannland ha varit en viktig centralort för skeppslagens bönder. Förutom förvaringsplats och brygga för skeppet måste här ha funnits bodar och skjul för rigg, segel, åror, underhållsmaterial, verktyg och eventuellt vissa vapen samt för matförråd inför färden. Kanske fanns också hus för tillfälliga övernattningar i samband med underhållsarbeten eller samlingar inför utrodd och landvärn.

De platser där skeppen legat har troligen fått fortsatt användning även när ledungssystemet börjat spela ut sin roll och man gått över till att ta in skeppsvisten som skatt in natura. »Nu

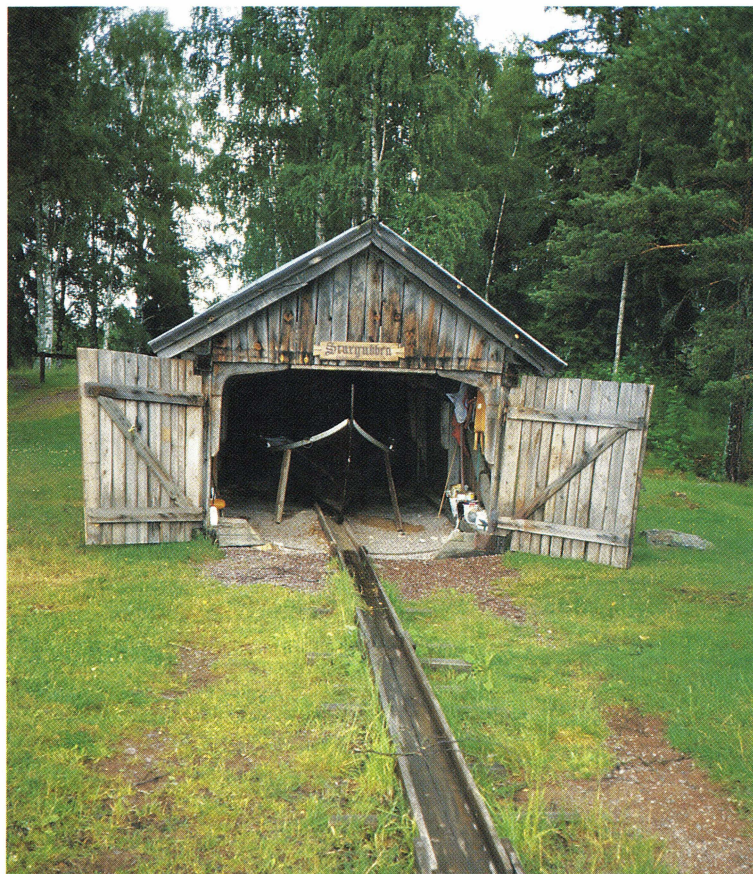
0 1 2 meter

I gravfältet vid Valsgärde norr om gamla Uppsala har hittats rester av båtar som nedlagts från 600-talet till slutet av vikingatiden. De har vanligtvis haft en längd

av 8–12 m, vilket kanske kan
ge en indikation också om led-
ningsskeppens storlek. Fri re-
konstruktion av författaren
efter Arvidsson 1942.

Inne i båthuset ligger den svartjärade kyrkbåten färdig att dras ner till vattnet i den utlagda rännan. Kanske var det ungefär så här det såg ut när ledungsskeppet skulle sjösättas på våren. Rönnäs, Dalarna. Foto: Mats G Larsson.

bjuder konungen ut lid och ledung», säger Södermannalagens konungabalk, »då skall man bära maten till skeppen.» Skeppsplatserna borde därför rimligen i flera fall ha överlevt som centralorter och gå att spåra i de medeltida källorna eller i ortnamnen.

Husabyar

En grupp orter som tidigt väckt forskares intresse när Svearikets organisation behandlats är husabyarna. I hela Mellansverige

finns ett drygt femtiotal och i Uppland ett tjugofemtal platser med detta namn. De är relativt väl spridda i de trakter där det funnits forntida bebyggelse; i Uppland främst i de tre folklandena. Under medeltiden fungerade de ofta som kungsgårdar och utgjorde sannolikt kärnan i det stora kungliga godscomplex som gick under namnet Uppsala öd. Men betydligt äldre anor och samband med maktutövning redan under folkvandringstiden antyds av att många av dem har stora gravhögar, så kallade kungshögar, inom sina gränser. Namnet *husaby* anses däremot inte vara äldre än vikingatid, men det finns tecken på att det då i många fall har ersatt äldre namn på gamla bebyggelser.

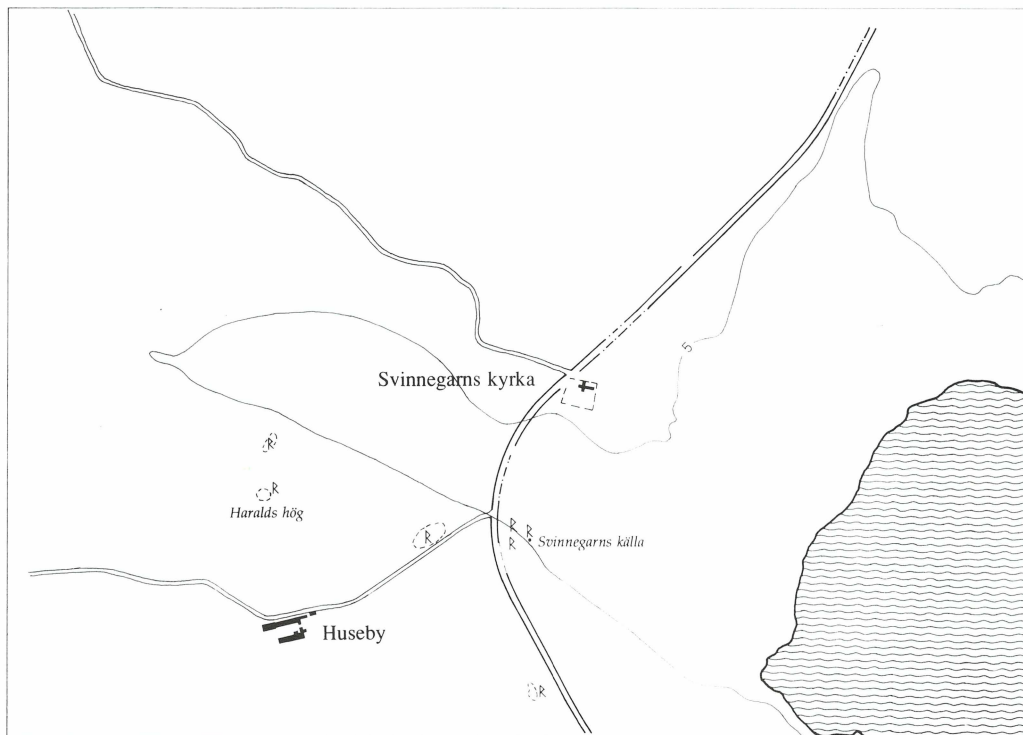
Vissa forskare har hävdats att husabyarna varit centralorter för administration av hundarena och att det var vid dem kungens visthus för insamling av naturskatterna legat. Men liksom hamnorna är husabyarna i själva verket mycket ojämnt fördelade på hundarena – i vissa av dessa finns det ända upp till tre husabyar medan andra inte har någon. Andra tolkningar är att de med tanke på att de ofta är belägna vid vattenleder varit försvarsfästen eller övervaknings- och omlastningspunkter för handel.

Några sådana system finns dock till skillnad från ledungen inte nämnda i de medeltida källorna. Men sambandet med vatten är mycket markant för husabyarna, och alla uppländska orter med detta namn har eller har med stor sannolikhet haft sådan anknytning under vikingatiden. Elva av dem ligger i direkt

På en höjd vid inre delen av den forntida viken vid Huseby i Svinnegarn tronar Haralds hög, 35 meter i diameter. Foto: Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

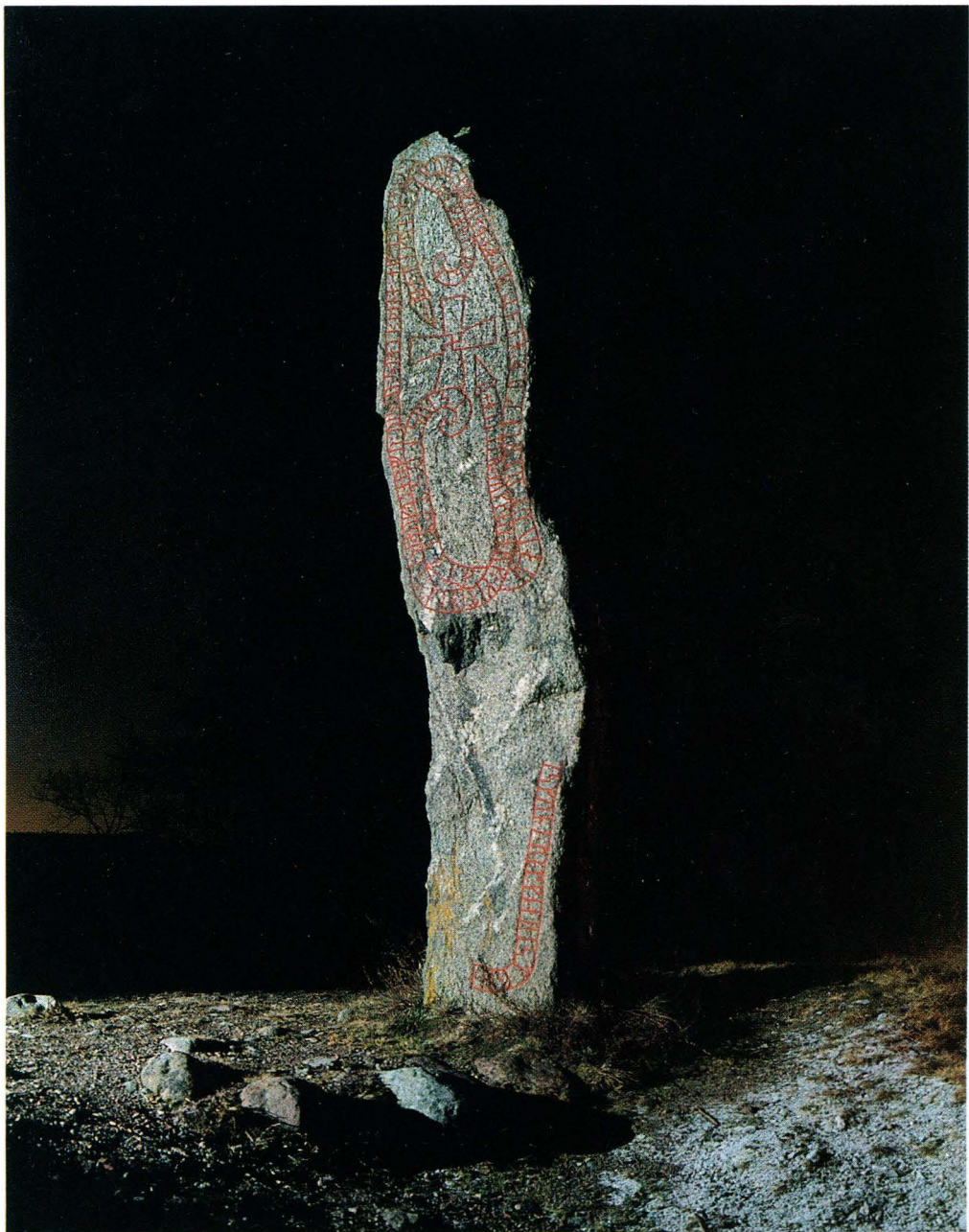

anslutning till den nutida Mälaren/Östersjön eller vid nivån 5 m ö h; d v s den dåtida vattenlinjen, vilken i de flesta fall också bildar en vik in mot husaby. Sju av dem ligger vid Fyrisån eller vid något större vattendrag med direkt anslutning till denna, medan återstoden är belägna vid andra vattendrag som haft förbindelse med Mälaren eller Östersjön. Lägena kan i de flesta fall snarare betraktas som skyddade än strategiskt framskjutna.

Husabyarna har alltså genom sina lägen varit mycket väl lämpade för stationering av ledungsskeppen, och i flera fall har de samband med sådana ortnamn med skeppsanknytning som omtalats ovan. De förekommer dessutom till sin helt dominerande del just i de landskap eller landskapsdelar där ledungsskatterna var grunden för den medeltida uppbörd, det vill säga Uppland, Västmanland, Södermanland, Närke och den östligaste delen av Östergötland. Men den intressantaste omständigheten

Huseby i Svinnegarn är ett exempel på de många husabyar där 5-meters-nivån – den vikingatida havsytan – bildar en långsmal vik in mot bebyggelsen. Karta: Stig Sundgren, Upplandsmuseet.

Runstenen vid Varpsundet i Övergrans socken är rest över Gunnlev, som styrde ett av skeppen i Ingvars expedition. Stenen har sannolikt tillhört egendomen Vi och markerat dess norra gräns. Vid Ekilla bro i söder står en annan sten med nästan likalydande inskrift. Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

är kanske att husabyarna i de trakter där hamnor är kända förefaller vara fördelade på grupper om ca 12 sådana. Detta framgår särskilt tydligt i Trögd, men också i Vendel/Våla och i Rekarnetrakten i nordvästra Södermanland.

Det finns alltså flera omständigheter som kan tyda på att det är husabyarna som är de sökta huvudorterna för skeppslagen. Detta skulle också förklara varför de är så ojämnt fördelade på hundarena, och varför ortnamnet ifråga ibland ersatt äldre namn. En spännande tanke är att de litet fler än femtio kända husabyarna i Mellansverige i så fall skulle ge oss en fingervisning om hur många ledungsskepp och därmed hur många man som utgått från det centrala sveaområdet. Men vi måste då komma ihåg att det säkert funnits ytterligare husabyar som idag är kända endast under andra namn.

Tidiga ledungsfärder

Ledungen hade karaktär både av försvarsorganisation och av medel för offensiver mot andra länder. Vi känner tack vare runstenarna, de rimmade krönikorna och vissa utländska källor till några expeditioner från Sverige som kan vara just ledungståg. Den första är det så kallade Ingvarståget, en expedition österut från Sveariket strax före 1040 ledd av en man vid namn Ingvar, vilken i en isländsk saga sägs ha tillhört kungaätten och fått tillnamnet »den vittfarne». Ett tjugofemtal runstenar över hela Mellansverige är resta över män som dog i denna färd. De allra flesta finns i Södermanland, vilket till stor del kan förklaras av att utlandsfärder där omnämnts i betydligt större utsträckning än i Uppland, men också av att runstenarna där sannolikt restes tidigare än i trakterna norr om Mälaren. Men en hel del av Ingvarsstenarna finns trots allt i Uppland – totalt åtta stycken är spridda från Svinnegarn i söder till Tierp i norr.

Spridningen av Ingvarsstenarna över en så stor del av Svearikets centrala delar tyder på att expeditionen var organiserad på hög nivå i samhället, troligen kunglig. Den relativt jämna fördelningen i förhållande till övriga utlandsfararrunstenar visar också att deltagandet var spritt inom mycket stora delar av befolkningen. Men ett tydligt undantag finns – Attundalund med sitt stora

*En annan av Ingvars styr-
män, Bagge eller Banke, har
hedrats med en ståtlig runsten
som nu är inmurad i vapen-
huset till Svinnegarns kyrka.
Den kan möjligen från början
ha stått vid det intilliggande
Huseby. Foto: Tommy Arvid-
son, Upplandsmuseet.*

antal runstenar och många utlandsfarare berörs mycket litet. De två stenar som finns där står dessutom bägge i den västliga del av folklandet som närmast har anknytning till Sigtunatrakten i Tiundaland. Detta ger åter intrycket att en övergripande organisa-
sator legat bakom företaget och att ett av Upplands tre folkland av något skäl hållits utanför vid rekryteringen, kanske för att det egna landet inte fick lämnas oförsvarat.

Ingvars expedition kan troligen till sin början sättas i samband

med den ryske fursten Jaroslavs inkallande av skandinaviska hjälptrupper inför den förestående striden mot nomadfolket petjenegerna år 1036. Samma granne i öster berörs också när vi drygt hundra år senare hör talas om ett svenskt ledungståg. Men denna gång rör det sig om ett anfall och inte en hjälpxpedition. »Detta år kom sveakungen med biskopen i 60 snäckor (skepp)», säger Novgorodkrönikan för år 1142. Anfallet slogs tillbaka efter att ett halvannat hundratal av svearna dödats. Tjugo år senare, år 1164, dök de upp igen, denna gång med 55 snäckor. Men resultatet blev inte bättre nu – 43 av snäckorna erövrades av Novgorodborna och svearna blev tillbakaslagna efter att ha försökt besätta staden Ladoga vid floden Volkhov.

Birger Jarl och Tyrgils Knutsson

Ingen av de nämnda expeditionerna är skildrade i skriftliga svenska källor. Först vid mitten av 1200-talet omtalar dessa en liknande expedition. Det är Birger Jarls korståg mot tavasterna som förevigats i versform i Erikskrönikan:

Var redde sig då i sin stad
och gjorde gärna vad konungen bad
och sköt ut snäckor och löpande skutor.
Många stora penningeknutor
vart då lösta och givna dem,
som då skulle skiljas från sina hem
och ej visste när de kom åter.
Vridna händer och mycken gråt
vart då av mången fru sedd.
Dock gladdes de att Guds heder
skulle ökas av denna färd.
Månget gammalt fädernesvärd
vart då neder från spiken krängt,
som där hade många dagar hängt.

Tyvärn nämns det inte i samband med dessa tidiga expeditioner hur stora styrkor i män som avseglade österut – i så fall skulle vi lätt ha kunnat räkna ut hur många roddare de omtalade skeppen haft i genomsnitt. Först i slutet av 1200-talet och år 1300 får vi uppgifter om truppernas storlek. Det är Tyrgils Knutssons båg-

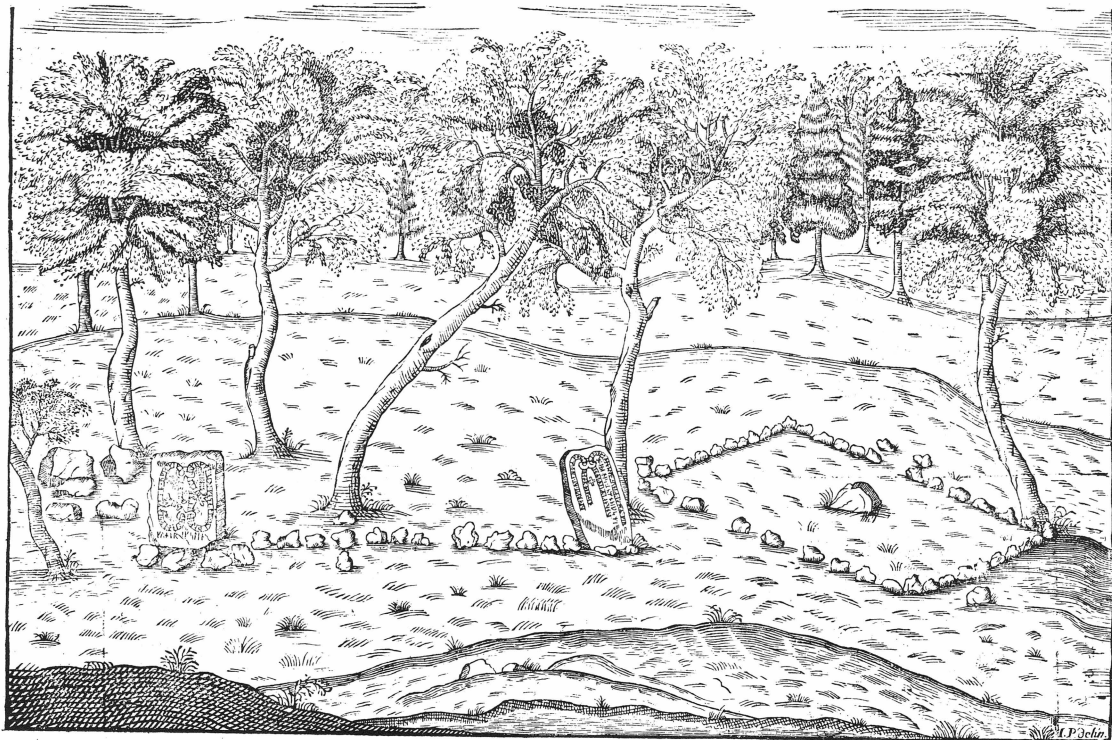
ge krigståg mot Karelen och Nevas mynning som då sätter spår i såväl Novgorodkrönikan som Erikskrönikan. Den förra säger att svenskarna vid det första tillfället kom med 800 man, och den senare att styrkan nästa gång uppgick till 1100 man, med tillägget att »man aldrig såg fler goda skepp i Neva än då». Siffrorna visar tydligt hur små de svenska skeppen och flottorna måste ha varit under tidig medeltid i jämförelse med de vidunderliga ledungshävar vissa äldre forskare laborerat med.

Det svårtolkade hundaret

Vad hade då hundaresindelningen för roll i Sveariket, och existerade den vid slutet av forntiden? Vid första anblicken tyder mycket på att den haft ett nära samband med folklandsindelningen. Som tidigare nämnts anses orden *hund* och *hundare* vara synonyma termer, samtidigt som antalen hundaren i respektive folkland överensstämmer relativt väl med vad som kunde förväntas av antalen *hund* i folklandsnamnen. Vissa hundaren innehåller också ordet *hund* i sina medeltida namn, såsom Haghund och Laghund.

Men med detta upphör klarheten. Eftersom hundarena varierar så starkt vad avser folkmängd vid slutet av vikingatiden – antalet forntida bebyggelser inom dem ligger mellan 18 och 117 – är det mycket svårt att föreställa sig något som skulle ha kunnat uppgå till etthundra i dem alla. Och som vi sett ovan finns inte heller någon enhetlighet vad avser antal hamnor eller husabyar.

Vissa forskare har försökt lösa detta problem genom att hypotetiskt rekonstruera äldre indelningar med jämnare storlek mellan hundarena. Detta har gjorts bland annat genom att man räknat in Roden i det hundaresindelade området och genom att man företagit sig olika större eller mindre justeringar av hundares- och folklandsgränser; justeringar som ofta ger ett ganska pressat intryck och dessutom saknar stöd i källorna. I själva verket bör man nog i stället i första hand utgå från att indelningen redan i ett tidigt skede varit ojämn och försöka finna förklaringar till detta.

»Han ägde ensam hela detta hundare»

Första gången hundaret nämns är under senare delen av 1000-talet, då stormannen Jarlabanke på ena sidan av en runsten låter rista in att han äger hela Täby och på den andra följande text:

Jarlabanke lät resa denna sten efter sig medan han levde, och han gjorde denna tingsplats, och ensam ägde han hela detta hundare.

En särskilt intressant omständighet här är att Jarlabanke förutom att han säger sig äga hundaret uppger att han anlagt en tingsplats. Detta måste ses som ett belägg för hundarets funktion som rättslig och kanske också religiös enhet redan under slutet av forntiden.

Att Jarlabanke »ägde» hundaret har på senare tid vanligen tolkats som att han hade någon form av överhöghet över distrik-

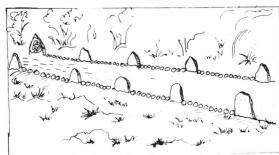
Runstenarna och tingsplatsen vid Bällsta som de såg ut på 1700-talet enligt runverket Bantil.

tet och kanske också fungerade som domare. Motsvarande ställning verkar tidigare ha innehafts av tre män vid namn Ulvkel, Arnkel och Gye, som då hade gjort en tingsplats vid Bällsta ett par kilometer söder om Vallentuna kyrka. Lämningarna efter den, en kvadratisk stensättning med ca 10 meters sida, finns fortfarande kvar tillsammans med två runstenar över fadern Ulv, av vilka den ena också omtalar platsens anläggning. Enligt runinskrifterna restes också en hög stav till hederstecken över den döde fadern, men den har tyvärr skattat åt förgängelsen.

När Jarlabanke ensam fick överhögheten över hundaret godtog han inte att hålla tingen på den tidigare platsen utan anlade en ny – han var mån om sitt eftermäle och hade tidigare också gjort en bro och ett storslaget runstensminnesmärke vid Täby. Exakt var hans tingsplats legat vet vi inte säkert eftersom runstenen flyttats till Vallentuna kyrka. Men eftersom Täby under medeltiden tillhörde Vallentuna hundare är det sannolikt att det är detta eller dess föregångare som åsyftas.

Vissa uppgifter tyder på att tingsplatsen för Vallentuna under medeltiden legat i närheten av nuvarande Rosendal ett par kilometer nordväst om Vallentuna kyrka. Det kan alltså ha varit där Jarlabanke uppförde sin anläggning, men det kan inte heller uteslutas att det rört sig om en idag okänd plats på den egna egendomen Täby. Genom ödets ironi kom i alla fall Jarlabankes ambitioner slutligen på skam, och det var i stället Ulvkels, Arnkels och Gyes monument som kom att bevaras åt eftervärlden.

Vid norra infarten till sin egendom Täby har Jarlabanke låtit uppföra en bro, eller snarare vägbank, för sin själ. Det finns tecken som tyder på att hans sten i Vallentuna kyrka också stått här innan den ristades på ytterligare en sida och flyttades till den nyanlagda tingsplatsen. Efter Peringskiöld. Teckning E. Svalin.

Isländsk parallell

Vi vet inte hur väl gränserna för Jarlabankes hundare överensstämde med medeltidens Vallentuna hundare, eller om det överhuvudtaget hade några fasta gränser. Men en jämförelse med de mer kända förhållandena på Island under samma tid uppvisar intressanta paralleller. Där var de kombinerade rättsliga och religiösa hövdingarna, godarna, bestämda till antalet men inte till geografiskt område, och den enskilde bonden kunde själv bestämma vilken gode han ville tillhöra som tingsman oavsett var han bodde. Det rörde sig alltså om personliga i stället för territoriella distrikt.

Vidare betraktades hövdingadömena, godorden, som innehavarens privata egendom, som gick i arv eller kunde säljas utan tingsmännens medgivande. Det var också tillåtet att ett godord innehades gemensamt av flera personer. Såväl Jarlabankestenen som Bällstastenarna passar som synes väl in i ett sådant mönster.

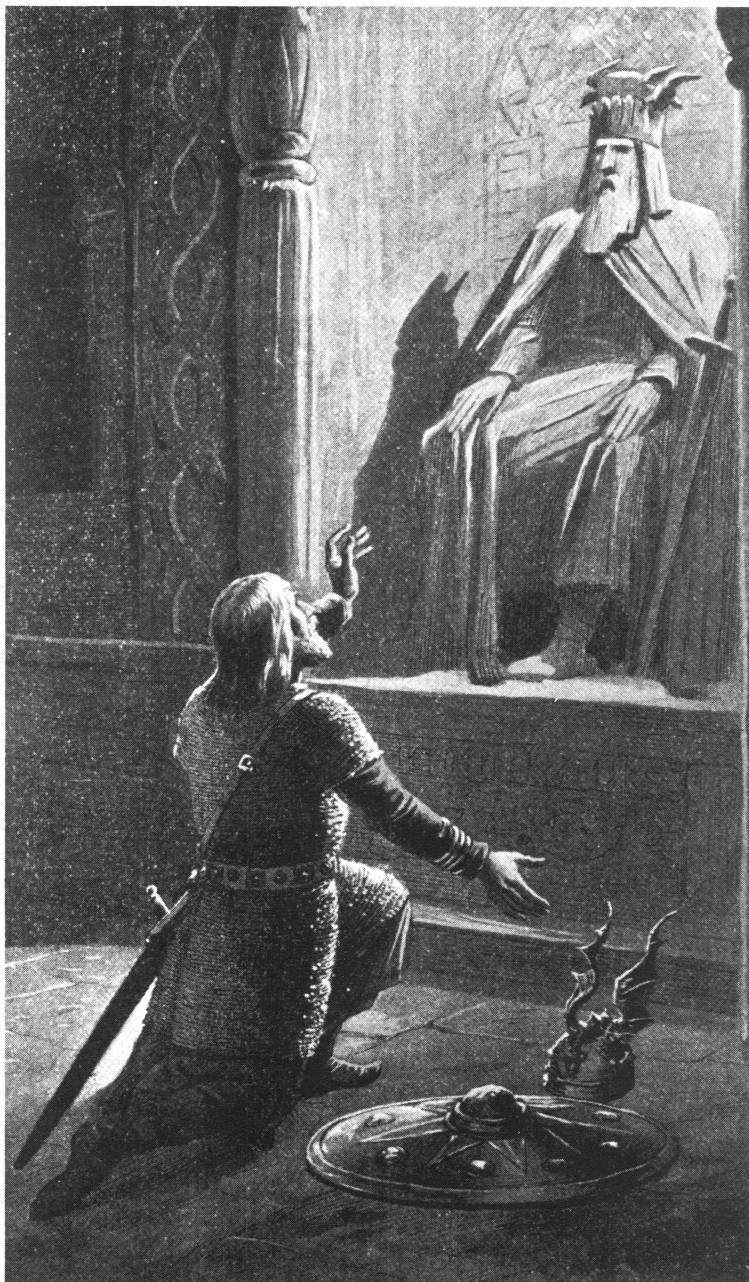
Om det ursprungligen varit på liknande sätt också i Uppland skulle antalen tingsplatser och hövdingar kunna ha varit bestämda så att det funnits en för varje numerärt hund, d v s för varje hundratal vapenföra män, utan att någon geografisk indelning fastställts. Vilka och hur många tingsmän den enskilde hövdingen fick kom i så fall att avgöras av hans anseende och personliga egenskaper – och kanske också av hur väl han iordningställde och kostade på tingsplatsen.

Eftersom det i första hand var förhållandet mellan enskilda individer som avgjordes på tingen fanns inte heller samma skäl för en reglerad indelning av bebyggelsen som då det gällde skeppslagen. Dessa byggde ju på likstora prestationer och måste därför av rättviseskäl ha en mer bestämd omfattning och sannolikt vara mer styrda uppifrån än hundarena. Det finns heller ingenting som tyder på att vare sig Jarlabanke eller de tidigare hundareshövdingarna haft någon särskild funktion inom skeppslagen eller ledungen.

Av praktiska skäl var det förstås naturligt för de flesta att söka sig till den mest närliggande tingsplatsen, vilket med tiden måste ha medfört att hundaret kommit att etableras allt fastare även territoriellt. Till slut har det kommit att omfatta ett bestämt geografiskt område, som till sin omfattning anknyt till äldre bygder, naturliga gränser och kommunikationsmöjligheter.

Erik igen?

Jarlabankestenen visar att hundaresbegreppet som sådant var väl etablerat under 1000-talets senare del, men omständigheten att minst två nya tingsplatser anlagts under århundradets gång tyder å andra sidan på att det inte nått någon riktigt fast form. En etablering något hundratal år tidigare, det vill säga ungefär samtidigt med folklands- och hamneindelningarna, verkar där-

*Jenny Nyströms version av
Erik Segersälls förbund med
Oden inför slaget mot
Styrbjörn vid Fyrisvall. Bild
ur "Från Nordens Forntid".
Red A Ekerman, Sthlm 1895.*

för rimlig även om det inte går att belägga i fornlämningsmaterialet på samma sätt som dessa.

Det kan alltså återigen ha varit Erik Segersäll som legat bakom indelningen, nu i syfte att införa »god mannarätt» som sagan uttrycker det. Liksom beträffande ledung och landvärn var han i så fall än en gång i gott sällskap. Den tidigare nämnde Håkon den gode uppges av Snorre Sturlasson och andra sagaskrivare ha ägnat sig mycket åt lagstiftning och ha stadfäst Gulatingslagen. Även om det finns andra uppgifter som tyder på att lagen i själva verket är äldre än så, så kan Håkon ha haft något att göra med den omreglering av tingsområdet som anses ha skett någon gång på 900-talet. Även den med Erik samtidige Harald Blåtand i Danmark är känd som en framstående lagstiftare, organisatör och riksdanare, och vissa forskare anser att han kan ha varit upphovsman också till den danska ledungsorganisationen. En samtidig organisatorisk utveckling i de tre nordiska länderna på flera olika områden är alltså inte osannolik.

Hur det gick för Erik Segersäll i slaget mot Styrbjörn? Han segrade förstås, som hans tillnamn antyder. Men inte bara med hjälp av folkvapnen och spärrarna, utan tack vare att han bad Oden om seger mot löfte att tillhöra honom efter tio år.

Litteratur

Artikeln bygger i första hand på författarens nedan upptagna arbeten med där anförd litteratur. Ett mindre urval av äldre och nyare litteratur med anknytning till ämnet redovisas också i förteckningen. En god överblick över den syn forskare inom olika fackområden har på äldre administrativa system i Sverige ges i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 4, 1982.

Gustavsson, H & Selinge, K-G. Jarlabanke och hundaret. *Namn och bygd*, 1988.

Hafström, G. *Ledung och marklandsindelning*. Uppsala 1949.

Hjärne, E. Roden. Upphovet och namnet. Området och jarlen. *Namn och bygd*, 1947.

Hyenstrand, Å. *Centralbygd – randbygd*. Stockholm 1974.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, artiklarna

»Folkland», »Folkvapen», »Goði», »Hamna», »Hundare», »Landvärn», »Leidang», »Styresmann» m fl. Köpenhamn 1982.

Larsson, M G. Ingvarstågets arkeologiska bakgrund. *Fornvännen*, 1986.

Larsson, M G. *Hamnor, husbyar och ledung*. Lund 1987.

Larsson, M G. Folkland och folkvapen. *Fornvännen*, 1988.

Larsson, M G. *Runstenar och utlandsfärder*. Lund 1990.

Malmros, R. Leding og Skjaldekvad. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1985.

Steinnes, A. *Husebyar*. Oslo 1955.

Tesch, S (Ed). *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Sigtuna 1990.

Ödman, A. *Stockholms tre borgar*. Stockholm 1987.